

Ixomjon ERKINOV,
O'zbekiston Milliy universiteti o'qituvchisi

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti K.Mirzaaxmedov taqrizi asosida

MECHANISMS FOR INCREASING POLITICAL PARTICIPATION OF CITIZENS IN SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Annotation

In this article emphasizes the approaches to improving the political participation of citizens in the development of the state and society, the forms of political participation, and the specific features of social activity. It was argued that studying the specific features of citizens' political participation in political processes allows us to study the socio-political dynamics of modern society and observe the influence of forms of political participation on the process.

Key words: Political participation, forms of political participation, types of political participation, internal political relations, political modernization, political development, political culture, political parties, social activity, political decisions, political power.

МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО УЧАСТИЯ ГРАЖДАН В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье акцентируются подходы к совершенствованию политического участия граждан в развитии государства и общества, формы политического участия, особенности социальной деятельности. Утверждалось, что изучение особенностей политического участия граждан в политических процессах позволяет изучить социально-политическую динамику современного общества и наблюдать влияние форм политического участия на этот процесс.

Ключевые слова: Политическое участие, формы политического участия, типы политического участия, внутривнутриполитические отношения, политическая модернизация, политическое развитие, политическая культура, политические партии, общественная активность, политические решения, политическая власть.

JAMIYAT BARQAROR TARAQQIYOTIDA FUQAROLAR SIYOSIY ISHTIROKINI TAKOMILLASHTIRISH MEKANIZMLARI

Аннотация

Mazkur maqolada davlat va jamiyat taraqqiyotida fuqarolarning siyosiy ishtirokini takomillashtirishga oid yondashuvlar, siyosiy ishtirokning shakllari, ijtimoiy faollikning o'ziga xos xususiyatlariga urg'u berilgan. Fuqarolarning siyosiy jarayonlardagi siyosiy ishtirokining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bizga zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-siyosiy dinamikasini o'rganish hamda siyosiy ishtirok etish shakllarining jarayonga ta'sirini kuzatish imkonini berishi asoslandi.

Kalit so'zlari: Siyosiy ishtirok, Siyosiy ishtirok shakllari, Siyosiy ishtirok turlar, ichki siyosiy munosabatlar, siyosiy modernizatsiya, siyosiy rivojlanish, siyosiy madaniyat, siyosiy partiyalar, ijtimoiy faollik, siyosiy qarorlar, siyosiy hokimiyat.

Kirish. Jahonda turli soha va yo'nalishlarda faol sivilizatsiyalashuv jarayonlarining ro'y berishi, davlatning jamiyat ijtimoiy hayotini tashkil etishga hamda unda muayyan tartiblarni bo'lishini ta'minlashga qaratilgan muhim vazifalarining samarali ijrosiga bo'lgan talab ortib bormoqda. Bunda zamonaviy ijtimoiy o'zgarishlar siyosatida sifat jihatdan yangi ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantirish, jamiyat boshqaruvida birinchi navbatda inson ehtiyojiga mos tuzilmalarni ishlab chiqarishga doir intilishlar yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Jamiyatda ijtimoiy hayotni boshqarishda davlatning rolini ortib borishi, ro'y berayotgan transformatsion jarayonlarining siyosiy tizimga ta'siri, jahon intellektual jamoatchiligida ijtimoiy birliklarni saqlab qolishga doir davlatning vazifalarini rivojlantirish hamda uning siyosiy rolini aniqlash bugungi kunda tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

O'zbekistonning yangi taraqqiyot bosqichida barqaror fuqarolik jamiyatini barpo etish, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy asoslarini shakllantirishda "Inson qadri uchun" tamoyili asosida farovon hayot, inson huquqlari va manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan ustuvor yo'nalishlar[1]. belgilandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan ishlab chiqilgan "O'zbekiston - 2030 Strategiyasi"da davlat xizmatlarini chuqur isloh qilish, uni inson manfaatlarini sari yo'naltirish orqali ijtimoiy davlatchilik munosabatlariga xos amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish muhim vazifaga aylandi. Bunda davlat, jamiyat, fuqarolar o'rtasidagi ko'p qirrali bog'liqlik, o'zaro samarali muloqotning yangi modelini yaratish Yangi O'zbekistonning bosh ustuvor islohotining muhim yo'nalishidan biridir. Shu bois mazkur vazifalarning amaliy ijrosi, ijtimoiy hayotda o'zining natijadorlikka qaratilgan aksini topishi, inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash davlat va jamiyatning dolzarb maqsadi sifatida belgilanmoqda.

Aholining turli toifalarini siyosiy jarayonlardagi siyosiy ishtirokining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bizga zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-siyosiy dinamikasini o'rganish hamda siyosiy ishtirok etish shakllarining jarayonga ta'sirini kuzatish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. G'arb ilmiy jamiyatida siyosiy ishtirok muammolari turli ijtimoiy-siyosiy kontekstlarda ijtimoiy guruhlarining siyosiy xatti-harakatlarining tuzilishi, shakllari, usullari, prognozlarini nuqtai nazaridan etarlicha keng o'rganilgan. Ushbu masala sub'ektlarning siyosatda ishtirok etish usullarini tahlil qilishni o'z ichiga olib, kuchli empirik asosga asoslangan va quyidagi ilmiy yo'nalishlarda taqdim etilgan:

XX asr boshidan shakllangan xulq-atvor yo'nalishi. B.Berelson, J.Uayt, X. Makloski va shaxslarning siyosiy xulq-atvorini tashqi sharoitlarning ta'siri orqali tushuntirib berilgan;

ijtimoiy-psixologik, F.Konverse va E.Kempbell, B.Miller tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, uning diqqat markazida saylovchilar xatti-harakatlarining motivlari va shakllarini o'rganish bo'lgan;

tizimli-funksional, G.Almond, S.Verba, R.Dall, M.Kaase asarlarida ifodalangan, siyosiy ishtirokni siyosiy institutlar strukturasi orqali organik tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ayrim mutaxassislar "barqaror" va "taraqqiyot" tushunchalarini bir-birini inkor qiluvchi tushunchalar deb ham hisoblaydi. Ularning fikricha, "amalda barqaror taraqqiyot bo'lishi mumkin emas, chunki taraqqiyot bor joyda barqarorlik bo'lmaydi". Boshqa mutaxassislar esa aksincha, "barqarorlik rivojlanishga qarshi emas, aksincha, barqaror jamiyat rivojlanishni taqozo etadi" deb o'ylaydilar [2].

Bizningcha, har qanday rivojlanishga barqarorlik mavjud bo'lgan hududda erishish mumkin. Bu o'rinda barqarorlik deyilganda davlat hokimiyati faoliyati uchun zarur bo'lgan resurslarning yetariligi va uni oqilona taqsimlash vazifasi nazarda tutilmoqda.

Taraqqiyot – rivojlanishning oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga yo'nalgan shaklidir. Boshqacha aytganda, taraqqiyot muayyan bir jarayonning keyingi yuksalish (takomillashuv, mukammallashuv) bosqichiga o'tishini anglatadi. Taraqqiyotning aksi – inqirozdir, bu "regressiv rivojlanish" deb ham yuritiladi. Ayni vaqtda, o'rganilgan ilmiy manbalarda "barqaror taraqqiyot" va "barqaror rivojlanish" bir xil ma'noda qo'llanganini qayd etish lozim.

Barqarorlik – bu muayyan tizimning turli tashqi va ichki ta'sirlarga bardoshligi hamda turli davrlarga moslasha olish ko'nikmasidir.

Demokratik jamiyatlarda mavjud siyosiy tizimning ajralmas elementi bo'lgan va aholining keng siyosiy ishtiroki uchun huquq va mas'uliyatni ta'minlovchi davlat organlarining roli, demokratiya sari taraqqiyotining o'ziga xos xususiyati shakllari shakllantirishda davlatning yetakchi vazifalari nimalarda namoyon bo'lishi kerakligini ilmiy izlanishlar orqali asoslash hozirgi davrning dolzarb masalalari sirasiga kiradi.

Ma'lumki, siyosiy jarayonlarda ishtirok etuvchi subyektlar siyosiy jarayon ishtirokchisi deyiladi. Siyosiy ishtirok ijtimoiy-siyosiy jamoa a'zolarining ichki siyosiy munosabatlar va hokimiyat tarkibiga jalb etilganligini (muayyan bosqichda esa, xalqaro hamjamiyat munosabatlariga ham) bildiradi. U demokratik konsepsiyalarda, siyosiy modernizatsiya va siyosiy rivojlanish, siyosiy madaniyat, siyosiy partiyalar faoliyatida asosiy tushunchalardan biri sifatida qo'llaniladi. Siyosiy ishtirok subyektlariga fuqarolar, ijtimoiy guruhlar va qatlamlar, siyosiy va jamoatchilik institutlari kiradi [3].

Ko'lami jihatidan siyosiy ishtirok: mahalliy, mintaqaviy, umumdavlat va xalqaro siyosat darajasida amalga oshiriladi. Siyosiy ishtirok to'g'ridan-to'g'ri (bevosita) va bilvosita amalga oshirilishi mumkin, shuningdek, umumiy va cheklangan; ixtiyoriy va majburiy; an'anaviy, faol va passiv, legitim va nolegitim, qonuniy va qonunga xilof bo'lishi mumkin [4].

Siyosiy ishtirok shakllari ham turlicha. Ularga:

– axborot qabul qilish va uzatish;

– siyosat va davlat arboblari hamda tashkilotlari bilan muloqot;

– saylov va boshqa siyosiy kampaniyalarda ishtirok;

– namoyishlarda, siyosiy ish tashlashlarda, ommaviy norozilik harakatlarida, ozodlik urushlarida;

– boshqaruv va o'z-o'zini boshqaruvda,

– qonunlar yaratish, ularni himoya qilish va ularga amal qilishda;

– siyosiy partiyalar va ijtimoiy-siyosiy xarakterli faoliyatidagi ishtirok kiradi. [5].

Siyosiy ishtirok uchun eng qulay sharoitni demokratik va huquqiy davlatlar yaratadi. Siyosiy jarayonlarda ishtirok etish siyosiy faoliyat deyiladi.

Fikrimizcha, siyosiy ishtirok muammosi rivojlangan demokratik mamlakatlarda zamonaviy jamiyatning eng muhim belgilaridan biri sifatida qaraladi. Bu kontsepsiya fuqarolarning siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonida, siyosiy hokimiyat tuzilmalarini qonuniylashtirish degan g'oyaga asoslanadi.

Ijtimoiy faollik shaxs faoliyatining muhim tomonlaridan biridir. U shaxsning jamiyat va jamoa ishlaridagi ishtirokida namoyon bo'ladi va ma'lum darajada siyosiy va ahloqiy o'zlikni anglashga asoslanadi. Ijtimoiy faollikni tarbiyalash – bu nafaqat jamoat ishlarida ishtirok etish darajasining oshishi, balki yoshlarning axloqiy yo'nalganligini aniqlovchi motivlarning shakllanishi hamdir.

Tabii va natijalar. O'zbekistonlik mutaxassis A. Azixonov barqaror taraqqiyotni demokratiyaning vujudga kelishi va shakllanishi bilan bog'laydi. Xususan, uning fikricha: “demokratiya kishilik jamiyatining butun tarixiy taraqqiyoti mobaynida davlat va jamiyatni boshqarish borasidagi qo'lga kiritilgan eng katta yutug'idir. Demokratik jamiyat obyektiv, tarixiy va zaruriy jarayon bo'lishi bilan birga har bir mamlakatda, har bir tarixiy davrda o'ziga xos tomonlariga ham ega. Binobarin, uning vujudga kelishi va rivojlanishi muayyan zaminlar va asoslar bilan bog'liq bo'ladi. Bular jumlasiga davlat va jamiyat qurilishi, siyosiy, iqtisodiy hayot borasidagi erkinliklar, milliy-ma'naviy tiklanish va yuksalishlar kiradi [6].

Shu o'rinda taraqqiyotning muhim belgilaridan biri sifatida ijtimoiy adolat omilini ta'kidlash lozim. Olim I. Ergashev fikricha, zamonaviy dunyoda ijtimoiy adolat demokratik taraqqiyotning asosiy omillaridan biridir. Xususan, jamiyat siyosiy rivojlanishi jarayonida mavjud ijtimoiy guruhlar manfaatlarini to'liq hisobga olish uchun o'zaro muvofiqlashtirib turish orqali ijtimoiy adolatni amalda ta'minlash mumkin bo'ladi. Shuning uchun ham siyosat va siyosiy institutlar munosabatida inson va umuminsoniy tamoyillar uning mezon bo'lsa, ijtimoiy adolat uning amaliy jihatdan ta'minlab turuvchi va ko'rsatuvchi ko'zgusi hisoblanadi. Har bir jamiyatning siyosiy tizimi doimo takomillashib, rivojlanib boradi. Har bir davr uni yangicha mazmun va mohiyat bilan boyitib boradi [7].

Ushbu fikrga qisman qo'shilgan holda aytish joizki, demokratik jarayonlar doim ham ijtimoiy adolatni ta'minlashga xizmat qilmasligi mumkin. Chunki bunday jarayonlar, avvalo, tanlov erkinligini, bir nechta imkoniyatdan samarali foydalana olish

salohiyatini shakllantirishga qaratiladi. Bu borada sotsiologiya fanlari doktori A. Xolbekovning fikrlari diqqatga sazovor. Jumladan, olim “jamiyatning ijtimoiy adolatni ta'minlay olish qobiliyati uning demokratiklashganlik darajasini ko'rsatadi. Ammo demokratiya va ijtimoiy adolat hamisha ham mos kelavermaydi. Chunki demokratiya adolatni amalga oshirish kafolati emas, balki imkoniyatidir. Demokratik davlat iloji boricha fuqarolar o'z qobiliyatini amalga oshirishi uchun ko'proq imkoniyat yaratib beradi”, deb hisoblaydi [8].

Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, har bir jamiyatning qudrati uning ichki barqarorligi va xavfsizligi ta'minlanganligi darajasiga, ya'ni siyosiy tizimning mustahkamligi va izchil faoliyatiga bog'liq. Bu borada jamiyatda demokratik qadriyatlarining shakllanishi va muqim qaror topishi ustuvor ahamiyatga ega.

Ishtirok etish omillari nihoyatda turli-tuman bo'lib, ular individlarning siyosiy hayotda o'ynaydigan rollariga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir. G. Almond talqiniga binoan, “rol” – bu individning saylovchi, partiya faoli, parlament a'zosi bo'lishi mumkinligini tasdiqlovchi siyosiy faoliyatning (“qismi”) bir ko'rinishidir. Shuningdek, shaxsning davlat (partiya, jamiyat va hokazo) oldida majburiyati (mas'uliyati) va imkoniyatiga muvofiq har bir siyosiy rol o'zining faraz qilingan funksional burch va vazifalariga ega bo'ladi.

Siyosiy ishtirok omillarini tushunish uning tabiatini va individni siyosatdagi rolini sharhlashda muhim ahamiyatga egadir. Umumiy jihatdan siyosiy ishtirok omillari an'anaviy tarzda uning ikkita ulkan mexanizmi orqali ko'rib chiqiladi: individga nisbatan tashqi ta'sirni tirkab turadigan, shu bilan birga, individning siyosatda mustaqil ishtirok etish xususiyatini e'tiborga olgan (T. Gobbs) hokimiyatning oqillik va cheklanganlik doirasidagi majburlash va shaxsning murakkab tuzilmaviyligini va invidni xatti-harakati ichki tuzilmalarini (A. Smit, G. Spenser) e'tirof etish asosidagi manfaat [9].

Davlat siyosati va davlat boshqaruviga ta'sir qilish xarakteri nafaqat fuqarolarning faollik darajasiga, balki xalq tomonidan davlat hokimiyati organlariga saylangan vakillar bilan elektorat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarga ham bog'liqdir. Tarixan bu kabi o'zaro munosabatlarning ikkita asosiy konsepsiyasi shakllandi. Birinchi konsepsiya o'z manbalariga ko'ra buyuk fransuz inqilobi va J.J. Russoning hukmdorlar va itoatgo'ylar manfaatlarining o'xshashligi g'oyasiga asoslandi. Unga muvofiq ravishda manfaatlar vakilligi qoidasi inkor etiladi: “xalq irodasini vakillik bilan ifodalab bo'lmaydi”. Bu konsepsiya deputatlarning faoliyati umumxalq irodasini ifodalashi uchun aholining jiddiy talab va topshiriqlarini yetkazib turishdan iborat bo'lgan xalq deputatlari kengashlari hayotida o'z ifodasini topdi.

So'nggi yillarda fuqarolarning davlat boshqaruvida ishtirok etishining turli mexanizmlari aniqlandi va sinovdan o'tkazildi, bu esa “davlat va fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorligi tizimini shakllantirishga turtki berdi” [10]. Bugung davrga kelib, fuqarolarning siyosiy jarayonlarda aynan davlatni idora etish jarayonlarida siyosiy ishtirokini ilmiy tadqiq etishning o'ziga xos modeli vujudga keldi. Ular:

– strukturaviy yondashuv G. Almond, S. Verba, R. Inglehart, L. Diamond, D. Rostov asarlarida ishlab chiqilgan;

– tadbiqiy yondashuvning xususiyatlari T. Karl, X. Linz, F. Shmittera asarlarida bayon etilgan;

– neoinstitusional yondashuv D. March, I. Olsen, A. Prjevorskiy asarlarida;

– tranzitologik yondashuvni qo'llash T. Karosers, S. Koen asarlarida o'rganildi [11].

Taniqli siyosatshunos olim Edmund Berk o'zining 1776 yildagi Bristolda saylovchilar oldidagi mashhur nutqida ikkita asosiy qoidadan iborat fuqarolarning siyosiy ishtirokini taqdim etadi:

parlamentga saylangan siyosatchi o'zining intellektual darajasi, kompetensiyasi darajasi bo'yicha o'zi saylanayotgan saylov okrugi aholisining o'rtacha darajasidan yuqori bo'lishi lozim;

hayotning barcha hodisalari uchun ham saylovchilar topshiriqlar (nakazlar) beravermasligi lozim. Elektorat o'z mintaqasi doirasiga tegishli nakazlar berishi mumkin, lekin parlamentdagi siyosatchi butun mamlakat manfaatlaridan kelib chiqib faoliyat ko'rsatishi lozim. Uning o'zi muayyan va aniq vaziyatlarda mamlakat va mintaqa manfaatlarini mutanosiblashtirish darajasini topishi zarur [12].

Xulosa va takliflar. Muayyan hududda barqaror taraqqiyot tartibiga o'tish, avvalo, aniq strategik yo'nalishlar (siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy) va tegishli shart-sharoitlarni taqozo etadi. Bu quyidagi ayrim jihatlarni o'zida aks ettiradi. Birinchidan, jamiyatning xalqaro munosabatlar, jahon siyosati va iqtisodiyotidagi turli o'zgarishlarga (shu jumladan, konyunkturaga) tayyorlik darajasi; ikkinchidan, hududdagi ekologik holat darajasi; uchinchidan, jamiyatning

texnologik, intellektual salohiyati va turmush tarzi; to'rtinchidan, muayyan mamlakat hududlari imkoniyatlari (ijtimoiy-iqtisodiy va h.k.) va ular o'rtasida muvozanat ta'minlanganligi holati. Ushbu jihatlarning barchasini tahlil qilish asosida barqaror taraqqiyotni ta'minlashning strategik asoslari, rejasi va uni amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqiladi.

Barqaror taraqqiyotning ijtimoiy-siyosiy mohiyatini quyidagi asosiy jihat va omillar orqali ko'rsatish mumkin:

birinchidan, mavjud resurslarning oqilona taqsimotini ta'minlovchi siyosiy qarorlarning qabul qilinishi. Bunda siyosiy tizimning demokratik qadriyatlariga tayanishi, siyosiy yetakchi irodasi hamda muayyan mamlakatdagi fuqarolik jamiyati institutlari faoliyati muhim o'rin tutadi;

ikkinchidan, aholi daromadlari asossiz keskin farq qilishining oldini olish. Bu jamiyatda ijtimoiy noroziliklar kelib chiqishini bartaraf etish hamda ijtimoiy adolat tamoyillari amal qilishini nazarda tutadi;

uchinchidan, barqaror taraqqiyot tushunchasi va bu borada ishlab chiqilgan konsepsiyaning mazmun-mohiyatidan kelib chiqib,

uni taraqqiyotning "muvozanatlashgan modeli" deb ham atash mumkin;

to'rtinchidan, barqaror taraqqiyot asosan inson kapitalini rivojlantirish, buning uchun tegishli shart-sharoit va imkoniyatlar yaratishni nazarda tutadi. Ayni vaqtda barqaror taraqqiyot doimiy, uzluksiz davom etadigan jarayondir;

beshinchidan, "barqaror taraqqiyot" tushunchasi bilan bog'liq aksariyat tadqiqotlarda ko'pincha iqtisodiy omillarga e'tibor qaratilgan. Buni inkor etmagan holda aytish lozimki, barqaror taraqqiyot/rivojlanishni ta'minlashda siyosiy omillar, xususan, muayyan hududdagi siyosiy boshqaruv tizimi (avtoritar, totalitar, demokratik) muhim hisoblanadi.

Mamlakatimiz hozirgi demokratik rivojining asosiy yo'li – siyosiy jarayonlardagi tashabbus, faollik, ijodkorlik va sog'lom raqobatni rag'batlantirish hamda uning huquqiy asoslarini takomillashtirishdan iborat. Bugungi kunda fuqarolarning turmushimizda sodir bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda faol ishtirok etishini rag'batlantirish yo'li bilan o'rtaga qo'yilgan maqsadga erishish ayni muddaodir.

ADABIYOTLAR

1. 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot
2. Костина Т., Мамедов Н. Основания концепции устойчивого роста//cawater-info.net/eoindicators/pdf/kostina_mamedov.pdf
3. Hansson K., Belkacem K., Ekenberg E. Open Government and Democracy: A Research Review // Social Science Computer Review. 2015. Vol. 33. №25. P. 540-545.
4. Жўраев Н. "Тарих фалсафасининг назарий асослари" Тошкент: 2008. 73-б.
5. Политология. Ўқув қўлланма. (муаллифлар жамоаси) Х.Қосимова 2-бўлим. 3-маву. А.Қодирий номидаги халқ меъроси нашриёти. "ЎАЖБНТ" маркази. -Т.: 2002. - 283 бет. 58-бет.
6. Азизхонов А. Ўзбекистонда маънавий юксалиш – демократик жамият куришининг муҳим омили. Т.: 2002. – 88 б.
7. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси.-Т.: «Академия», 2000. 107 б.
8. Холбеков А. Ўзбекистонда жамиятнинг демократлашуви жараёнида адолатни амалга ошириш муаммолари (сиёсий-социологик таҳлил). автореф.-Т.: 2001. 19 б.
9. Қирғизбоев М. Сиёсатшунослик. Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. Тошкент "Янги аср авлоди" 2013 йил. 518 б.
10. Малахова О.В. Институционализация групп интересов в процессе взаимодействия гражданского общества и государства в современной России : Диссертация ... канд. полит. наук. – Орел, 2005.
11. Гольчев А. Э. Электронная демократия как фактор повышения политического участия граждан в современной России: Дис... канд. полит. наук. - М., 2006.-164с.
12. Бёрк Э. Правление, политика и общество. Сборник / Пер. с англ., сост., вступ. ст. и коммент. Л. В. Полякова: М.: Канон-Пресс-Ц Кучково Поле, 2001.480 с.